

УДК 94 (47+57) «18/19»

РОСІЙСЬКА МЕНТАЛЬНА «МАТРЬОШКА» У ДЗЕРКАЛІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРЕВЕЛОГІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ДОБИ

Ігор Кривошея, Олександра Квасневська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com; kvasnevaska32if@gmail.com

Історія слабує рецидивами, а російський ментальний простір «пишається» своїм юродивим, а значить месіанським діагнозом. Звідси актуалізується необхідність простежити в історичній ретроспективі наріжні риси ментальності росіян, як ключа до розуміння та прогнозування зовнішньополітичних кроків агресивного північного сусіда щодо нашої країни.

Уже стала крилатою фраза А. Кончаловського: «Россия живет от войны до войны, пытаясь скрыть свою бедность» [14]. Сьогодні ми є очевидцями чергової кремлівська агресії «победобесія», спрямованої на Україну. Неабияку роль в успішній інспірації «русской весны» відіграла інформаційна складова гібридної війни з боку Росії. Вона стала реінкарнацією однієї з рис російського національного характеру: не бути, а здаватися.

Це, власне, й обумовило мету представленої студії: здійснити дивергентну інтерпретацію мемуарних записів західноєвропейських мандрівників «миколаївської епохи» із консеквентним моделюванням констант ментальної великоросійської «фізіономії» в її стратифікаційних іпостасях, символічно прозопейованих в образі матрьошки.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких завдань:

- апробувати придатність літератури жанру non-fiction як самодостатнього за своїм інформаційним потенціалом комплексу джерел для ментальних студій;

- «дистилювати світоглядний ефір» душі росіянина із мандрівних записок європейських вояжерів;

- оконтурити стратифікаційні модифікації силуету «русского духа».

В основу джерельного бекграунду лягли матеріали, названі німецький дослідником В. Шульце «его-документами» [5, с. 99], а саме: «Шість місяців в Росії» Франсуа Ансело [1], «Росія у 1839 році» Астольфа де Кюстіна [9] та «Исследования внутренних отношений народной жизни...» Августа фон Гакстгаузена [4].

Задекларований вибір тревелогів (похідне

від англійського слова Travelogue (подорож)) як ядра зужитого джерельного комплексу став результатом, по-перше, успішної їх верифікації на релевантність пропонованій проблематиці, по-друге, пошуку альтернативних власне російським джерел, оскільки в останніх виображення ментальних параметрів російської колективної ідентичності складалося під впливом ідеологічних «міражів» і фасмагорій, якими превальовано слабував (і слабує) російський інтелектуальний простір, виконуючи роль імперського рупору.

Поле історичних студій із проблеми рецепції російської ментальності у мемуарному дискурсі на сьогодні градульоване у своїх рубежах вельми побіжно та представлене низкою локальних досліджень над освоєнням і концептуалізацією окремих згустків проблеми.

Наріжним каменем для дослідження стали фундаментальна «Історія європейської ментальності» під редакцією австрійського професора П. Дінцельбахера [8], «Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)» у 2-х томах і тритомна «Российская империя: от традиции к модерну» сучасного російського кліометриста Б. Миронова [10-13]. Виняткову репрезентацію понятійно-методологічних аспектів питання власне ментальності містять праці А. Гуревича «Исторический синтез и Школа „Анналов“» [16] та Р. Додонова «Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов» [7].

Важко не погодитися із думкою щойно згаданого М. Додонова, котрий влучно зауважив, що науковець, який уперше звернувся до ментальної проблематики, неминуче стикається з постійно зростаючим і практично неозорим історіографічним акумулятивом. Однак, як не парадоксально, неокімірність бібліографічного списку ставить новопристалого дослідника у становище скрутніше, ніж у його попередника, «захлинаючи» в асинхронних інформаційних потоках [7].

Взяти хоча б наріжний для теми концепт

«менталітет», введений до наукового ужитку майже вісім десятиліть тому. За цей період тільки з приводу його трактування склалося кілька дослідницьких напрямків, які, проте, не досягнули компромісу для сталого його визначення, бо як влучно підмітив ще Стендаль, однаково важко задовольнити читачів, коли пишеш про предмети або малоцікаві, або провокуючі суспільний інтерес.

Етимологічно поняття ментальності випливає з пізньолатинського кореня «mens», що означає явища, пов'язані зі свідомістю (mens, mentis – «свідомість, мислення, розум, розум»). У рамках європейської мовної традиції існують і функціонують німецька «die Mentalität» (спосіб мислення, склад розуму), англійське «mentality» (розумовий розвиток, умонастрій), французьке «mentalite» (напрямок думок, умонастрій, спрямованість розуму, склад розуму) [16].

Окрім усього цього важко фіксованого різноманіття у вітчизняній науковій літературі вживаються одночасно два поняття: «ментальність» і «менталітет», якими ми послуговуватимемося як синонімами з метою редукувати супровідний «пояснювальний шлейф».

Доречним видається почати з Е. Гелнерового твердження про те, що «у світлі промислової революції вкрай природним і переконливим стає погляд, що справжніми *dramatis personae* історії є класи, а не нації» [17, с. 25].

Як відомо, 30-40-і роки XIX століття у Російській імперії минули під знаком промислового перевороту, який, у свою чергу, призвів до номінативних змін в ієрархії «прошарків» російського соціуму, тобто появою класів. Утім, у реаліях традиційного російського суспільства зміни окресленого характеру не могли доконечно трансформувати стани у класи.

Поняття «стану» (західноєвропейська варіація *estate*), принципово відрізняється від класу такими рисами: 1) кожен стан має специфічні права та соціальні функції, які закріплені юридично у звичаї або законі; 2) станові права є спадковими; 3) представники станів об'єднуються у станові організації або корпорації; 4) стани є носіями специфічного менталітету та свідомості [10, с. 76].

Російські стани були створені державною владою у XVIII ст. Своє перше законодавче оформлення вони отримали у 1785 р. у «Жалованной грамоте Екатерины II дворянству» і «Жалованной грамоте городам», та вторинне – «Сводом законов» 1832 року. Досягнувши апогею свого розвитку до середини XIX ст., найпе-

рше завдяки реформам 1860-х рр., стани стали перетворюватися у класи [10, с. 78].

Обравши за основу становий критерій, ми, однак, отримуємо нову обструкцію: якою має бути внутрішньостанова парцеляція, аби вона адекватно репрезентувала ментальні домінанти її носіїв?

Авторський підхід є суголосним із візіями російського історика Б. Миронова, який вважає, що до Великих реформ носієм особливої субкультури, світської за своєю суттю, і специфічним вестернізованим менталітетом було тільки «образованное общество», тобто дворянство та різночинна інтелігенція, які чітко відокремлювалися від простого народу й у соціокультурному та ментальному відношенні. Така «демаркація» відображена навіть у фольклорі: «Боярин и врубище не брат», чи «Такой сякой барин, а все не мужик» [2].

Виходячи з вищеписаної теоретичної платформи, ми спробували застосувати її до джерельного корпусу, рефлексуючи над подібною інтерпретацією як суто гіпотетичною, пілотажною у рамках дискурсу за такими аспектами: релігійності, забобонів, неписьменності, вестернізації й інших специфічно станових аспектів [8].

У подальших дескрипціях ми відштовхуватимемося від тричленного поділу менталітетів російських станів на такі групи їх носіїв, як: дворянство, духовенство, селянство.

Важливим фактором формування ментального корпоративізму дворянства стали процеси вестернізації. Їхній історичний поступ і наслідки глибоко аналітично простежуються на сторінках «Исследований...» А. фон Гакстгаузен: «<...> господство коренных русских элементов въ Москвѣ въ 16 и 17 столетияхъ было конечно еще сильнѣе. Русские государи давно уже предчувствовали, что русский народъ далеко отсталъ въ цивилизації отъ остальныхъ европейскихъ народовъ одного съ нимъ происхожденія, одинаковыхъ духовныхъ физическихъ свойствъ, религіи и политическаго положенія. Они считали необходимымъ тѣснѣе связать Россію съ западной Европой и пересадить въ свою страну опередившую западную цивилизацію. Легчайший путь достижения этого они видѣли въ возможно большемъ напливѣ иностранцевъ въ Россію, въ отданіи на чужія руки воспитанія русскаго общества» [4, с. 22].

Стартувавши у другій половині XVII ст., європеїзація призвела до того, що якщо ще на рубежі XVII-XVIII ст. російські стани дещо відрізнялися спільністю культури, віри, менталі-

тету, суспільної організації, то вже з початку XVIII і до початку XX ст. фрагментарність, культурна та духовна відчуженість зростають. Важлива причина цього приховувалася у динаміці рецепції європейських культурних стандартів у різних станах: серед дворянства найхутчіше, городян – повільніше, селянства – «черепашачим» темпом.

Швидкість дифузії залежала від ступеня втручання держави у процес вестернізації. Внаслідок цього три головні стани – дворянство, духовенство та селянство через дисонансні темпи модернізації перебували на різних стадіях соціального розвитку та соціальної організації, жили у різних соціальних, правових, культурних, ментальних вимірах, попри стабільну взаємодію та неминучі впливи.

Своєрідною даниною вестернізації стала галоманія, у річищі якої дворянство «не зробившись при Петре немцями, голландцями и англичанами, после Петра обнаруживали некоторую способность превращаться в полу-французов», віддавало перевагу французькій мові перед російською і до початку XIX ст. досягнуло у цьому такого успіху, що лєвова частка дворян, особливо з багатих та аристократичних сімей, погано говорили російською і, за влучним дотепом, «изучением французского языка дворянство приготавливалось служить в русской гвардии» [10, с. 323].

Екстраполяція всього вище зазначеного на дворянський стан дає змогу пояснити його дистанціювання від народу не лише зовнішнім мовним субстратом, але й іманентним світоглядним.

Спостережливе око німецького оглядача зауважило і те, що європейські ментальні запозичення не завжди плідно чи «правильно» вливалися до «духу» свого дворянського реципієнта: «Французские гувернеры и гувернантки привезли с собой французские нравы и французское мирозерцание и тем нанесли России неисчислимый вред. Они развили в огромной массе высших классов России пустоту, легкомыслие, нерелигиозность (с сохранением наружных форм), неосновательность, прикрытую внешним лоском. Всеми этими пороками государственная власть и народная жизнь разъедается, как раком» [15].

Вагомим чинником ментальної ізоляції дворян була його освітня преференція. Дворяни не лише прагнули дати освіту своїм дітям у закритих навчальних закладах шляхетного стану, а робили це, за свідченнями барона Гакстгаузена, вельми позірно: «Дѣло въ томъ, что въ Петербургѣ, на глазахъ у Европы

(на что въ Россіи обращаютъ слишкомъ много вниманія) и, еще болѣе, на глазахъ у царя, нельзя открытъ заведенія, носящаго характеръ бѣдности...

Въ Россіи исключительно только дѣти дворянъ воспитываются въ публичныхъ заведеніяхъ. Нужно замѣтить, что ни въ одной странѣ нѣтъ такой изнѣженности и роскоши между образованными классами, какъ въ Россіи Въ Россіи и въ этихъ заведеніяхъ не удержатъ бы изнѣженныхъ дѣтей современной цивилизаціи, если бѣ съ образованіемъ они не связывали надежды на карьеру» [4, с. 343].

Таким чином, резюмуючи умотивованість російської еліти до освітніх ресурсів, зауважимо, що вона, у своїй більшості, задавалася суто утилітаристським стимулом, розрахунком зробити кар'єру, а не прагненням до саморозвитку.

Подібна поверховість не могла не вплинути на рівень особистої культури, зауважену французьким подорожнім Франсуа Ансело: «Поскольку все молодые аристократы (других сословий в гостинной вы не встретите, ибо среднее сословие в России практически отсутствует) должны определяться в военную службу и поступают в полк в возрасте шестнадцати лет, то их образование, сколько бы усилий ни было в него вложено до этого времени, не может пустить глубокие корни и дать им серьезные познания в какой-либо области. Они приобретают некоторый поверхностный блеск, но, принужденные к тяжелой военной службе с обязательными смотрами, учениями, парадами, не имеют времени для углубления своих знаний... В разговорах они повторяют лишь то, что сообщили их памяти учителя, и напоминают деревья, являющие обманутому на мгновение взору восхитительные цветы, укрепленные на их ветвях искусной рукой садовника. Выигрывает ли от такой строгости правил нравственность, мне неизвестно, но дух общества, безусловно, теряет очень много» [1].

Слушною контекстною ознакою, поміченою Августом фон Гакстгаузенем, є надміру мілітаризована доля молодих аристократів. Зрозуміло, що це було неодмінною складовою імперської марціальної селекції, інша справа, як подібна довготривала практика відобразилася на ментальній сфері дворян.

Деякі відповіді на ці питання можемо знайти у «Росії у 1839 році» А. де Кюстіна, який екстраполює «жандармський» дух на весь суспільний облаштунок: «Полк та його дрібничковий розпорядок є взірцем для всього суспільс-

тва» [9, с. 127].

Опріч цього, маркіз зауважує «відверто іронічне й недружелюбне» ставлення до французів, як, зрештою, і до решти іноземців. Вміло приховувані у вищому світі, тут ксенофобські настрої, межовані з шовінізмом під етикеткою патріотизму, мовби демонстративно виставлялися на позір: «Вони нас ненавидять, як усякий наслідувач того, кого він копіює. Їхні запитливі погляди прагнуть підмітити всі наші вади» [16, с. 13].

Доречним буде згадати і зміст дискусії, учасником якої де Кюстін став «північний Пальмір» з ініціативи господарів: тамтешні дами взялися звинувачувати Францію у найрізноманітніших гріхах, на що маркіз ендшпільнув: зате французи користуються благами свободи. Одна з його опоненток гордо вирекла: «Ми легко обходимося без них». Саркастичний гість пояснив: легко обходитися без того, чого не знаєш. Обидві сторони, певно, самі того не підозрюючи, висловили прикметні особливості своєї дискусії, оголивши духовні домінанти осібною свободоловства [9, с. 230].

Годі й уявити дворянську ментальну парсуну без її бюрократичного компоненту. Історичний психолог Т. Орлова провела оригінальне дослідження: вивчила становлення російського чиновника крізь призму розвитку його бюрократичного менталітету як складової станового.

Мемуари іноземців (тут – німецького оглядача) також підтверджують поширення хабарництва при Миколі І: «необходимо б'дного чиновника, на ничтожномъ жалованьи, вводитъ въ еще большій соблазнъ и почти принуждать къ тому, чтобы онъ притѣснялъ просителей, мучилъ ихъ, обманывалъ и обкрадывалъ, съ чѣмъ онъ и безъ того уже освоился» [4, с. 113].

Відомий російський соціолог та економіст В. Берві-Флеровскій (1829-1918), який працював чиновником у 1850-1862 рр., стверджував, що уряд дивився на хабарі крізь пальці, маючи на меті жорстку та своєрідну систему контролю за роботою бюрократичного апарату. Прирікаючи чиновника мізерною платнею на долю згаданого у «Шинелі» М. Гоголя Акакія Акакійовича, він спонукав до хабарництва, роблячи чиновників заручниками у руках начальства, яке могло у будь-який момент будь-кого з них притягнути до кримінальної відповідальності за «барашека в бумажке» [3].

Наступній ментальній іпостасі російської матрешки (мова йтиме про православне духовенство) А. фон Гакстгаузен дав таку найпе-

ршу характеристику: «Наиболее чистая и не-смешиваемая славянская кровь должна течь в жилах русского духовенства. Уже VIII веков духовенство составляет здесь наследственное сословие, которое в своей замкнутости до сих пор строго держалось исключительных супружеств в кругу своего сословия» [15].

Священнослужителі у своїй більшості отримували освіту у семінарії та перебували на незрівнянно вищому рівні інтелектуального та морального розвитку, ніж парафіяни й, особливо, селяни. Останні через майже поголовну неписьменність (елементарною грамотою володіли близько 9% селян обох статей у середині XIX ст.) та стійких язичницьких забобонів сприймали священнослужителя як чаклуна. Як зауважила дослідниця Т. Леонтєва, «в сознании простого человека Церковь и колдун – просто разные департаменты, что подтверждается тем, что в обрядовых суевериях и ритуальной атрибутике некие роли выполнял и священник» [11, с. 367].

Ця думка знайшла підтримку в інших дослідників: «Рефлексируя о роли проповеди, – пише В. Прокофьев, – духовенство констатировало крайне низкую степень просвещения пасомых ими крестьян в православном вероучении. Сельское духовенство на протяжении десятилетий являло собой не сословие пастырей, столько профессионально образованных требоисполнителей, не всегда отдающих себе отчет в понимании пасомыми смысла и содержания самих обрядов» [11, с. 367].

Сьогодні свідомі російські історики ламають списи над питанням духовної складової у відносинах духовенства та парафіян. Деякі з них (Н. Гохортова, Н. Белова) гадають, що «енергетичний резонанс» між «попом и мужиком» практично зійшов нанівець у зв'язку з бюрократизацією всіх сторін парафіяльного життя та церковного управління. Ми ж ставимо під сумнів її існування взагалі.

Духовенство дивилося на себе як на пастирів і вчителів, від яких залежало спасіння людей; воно вважало себе привілейованим станом, претендувало на соціальний статус, рівний дворянському. Більше того: «Сочетание фатализма, стоицизма и смирения причудливо переплеталось с чувством гордости за свое сословие и ощущением морального и нравственного превосходства над остальными элементами общества, обеспеченного самим фактом своего рождения в духовной среде. Поэтому для батюшек сословность духовенства оставалась вовсе не упрёком, а достоинством. Направленная исключительно внутрь сосло-

вия, сословная рефлексия обращалась вовне по вопросам, связанным со своими нуждами и чаяниями, воспринимая себя как основание и центр общественного устройства» [11, с. 368].

Станові риси у духовенства розвинулися настільки глибоко, що у першій половині XIX ст. будь-яка пересічна людина легко виявляла духівника за його мовленням, манерами, зовнішністю, навіть якщо він був у цивільному одязі або «полностью раздетым» (і такі конфузи траплялися!). Це було легко зробити, бо, як писав французький сучасник Ф. Ансело, «все воспитание, включая духовные учебные заведения, прививает духовенству особый взгляд на мир, на жизнь, на светское общество, приучает к особому роду мышления, к особому слогу, к особым внешним приемам» [1].

Про невисокий рівень дійсної духовності старосвітського православного кліру певним чином натякає і наступна ремарка Франсуа Ансело щодо «глибокого народного пієтету» до служителів культу: «В силу абсолютно неясных мне причин крестьяне, напротив, считают случайную встречу со священником или монахом дурной приметой и трижды плюют через левое плечо – это я видел собственными глазами, – чтобы отвратить несчастья, которые могут обрушиться на них» [1].

Подібна риторика закріплена й у народних прислів'ях вельми широкого діапазону: «Попы – трутни: живут на плутни», «Умен, как поп Семен: книги продал, а карты купил», «Поп, да девка, да порожние ведра – дурная встреча», «Смелого ищи в тюрьме, глупого в полах!», «Судейский карман – что поповское брюхо», «Не надейся попадьа на попа: держи своего батрака», «Когда поп Сеньку не обманет, так и Сенька попу правды не скажет», «Не купи у попа лошади, не бери у вдовы дочери!», «Брюшко да головка – семинарская отговорка», «Согрешили попы за наши грехи», «Три попа, а заросла в церковь тропа», «Не тому богу попы наши молятся», «Где попы, там и клопы», «На глазах преподобен, а за глаза от греха не свободен», «Земля любит навоз, а попы – принос», «Вор возьмёт сколь унесёт, поп – сколько увидит», «Отец Нафанаил и кадило пропил» та низка інших [2].

У середовищі духовенства склався своєрідний погляд на світ, особливий менталітет, специфічна корпоративна культура, відмінна як від європеїзованої дворянської, так і від народної селянської культури. Відомий історик російської церкви А. Карташов зауважив: «Самозамыкание в сословную касту духовенства диктовалось правильным инстинктом самосо-

хранения, хотя бы и в крайней нищете, но в духовном достоинстве свободных „белых” людей, а не кабальных и не рабов» [11, с. 371].

Із кінцівкою тези А. Карташова можна посперечатися, окремо зупинившись на чорному духовенстві, схованому від мирського ока за монастирськими мурами.

Відомості мандрівників дещо фрагментарно проливають світло на дійсний духовний стан справ у монастирях, у силу обмеженого доступу до цікавих для них речей, як це сталося з маркізом Кюстіном у Троїцькій лаврі: «Незважаючи на мої жваві та довгі прохання, мені не хотіли показати книгозбірні; перекладач увесь час повторював мені ту саму відповідь «Це заборонено»... Ця сором'язливість монахів, що ховають скарби знання у той час, коли виставляють скарби суєти, здавалася мені дивною. Я бачив, що їхні клейноди менше припошени, ніж їхні книги» [9, с. 60].

Колективна несвобода по обидва боки монастирських мурів вартували одна іншої. Про це дізнаємося від прусського вояжера: «Такъ какъ въ монастырьъ поступають дѣвушки, вдовы и замужнія женщины... то настоятельница, сообразуясь съ этими данными, группируетъ ихъ въ небольшія артели по 5-10 человекъ и живутъ вмѣстѣ въ одной кельѣ (и тутъ выступаетъ русскій народный характеръ, везде и всегда образующій и организующій общину, артель, подъ началомъ старшего). Старшая монахиня... останавливаетъ и запрещаетъ бесполезные разговоры и всякіе споры. Безъ ея позволенія монашенки не смѣють оставить келью... Я получилъ также копію статута, даннаго монастырю отшельникомъ Федоромъ. Вотъ его содержаніе: 1) Безусловное повиновение передъ начальницей. 2) Все принадлежитъ общинѣ; всякая личная собственность воспрещена. 3) Запрещаются всякія увеселенія и ношеніе шелковыхъ и другихъ платьевъ, кромѣ шерстяныхъ и полотняныхъ. 4) Сестра не должна ничего дѣлать и работать на себя» [4, с. 205].

Наостанок барон зауважує «підходящість» аскетичної споглядальності як духовної домінанти послушників російському народному характеру: «Россія приняла восточную вѣтвь католической церкви, распространившую въ ней созерцательное монашество, только оно одно и было ей извѣстно. Однако русскіе-европейцы, жители сѣвера и поэтому менѣе восточныхъ народовъ склонны къ созерцанію... Фанатизм, глубокое погруженіе въ себя, полнѣйшее отрицаніе всего земнаго, египетская, отшельническая жизнь въ пустынѣ, не

лежишь въ характерѣ русскаго народа. Поэтому созерцательная монашеская жизнь не достигла високаго развитія въ Россіи [4, с. 209].

Що ж до селянства, яке становило більшість населення імперії, то воно у своїй сукупності існувало в умовах традиційного суспільства. Досить сказати, що «малотурбовані» цивілізацією російські «крестьяне» (словесна форма автентифікації на рівні з «мужиком», як натяк на православність, а не рід занять («земледел» чи «хлебопашец» є складними словами, штучно вигаданими інтелігенцією)) навіть на схилі ХІХ ст. жили переважно за нормами звичаєвого права, існуючого з часів московської державності, розмовляли мовою ХVІІ ст., практично без домішок європеїзмів, які становили значну частину лексики освіченого суспільства. На початку ХХ ст. селяни відставали від міщан з позицій сімейної організації приблизно на 50 років, а село від міста, за ступенем проникнення ринкових відносин, напевно на всю сотню [52, с. 571]. Селянський елемент чітко аутентифіковував себе межи іншими станами.

Важливим детермінатором світоглядних уявлень селян була неграмотність, яка поєднувалася з міфологічним типом свідомості та симпрактичністю мислення (відсутністю еманіпації словесної практики до письма), що підтверджується широким і повсюдним існуванням демонологічних уявлень у народній культурі аж до початку ХХ століття.

Стійкість демонології, на думку дослідниці Т. Бернштам, була пов'язана з низьким рівнем грамотності населення та сільського парафіяльного духовенства [13, с. 513]. Приклад селянської віри у надприродне знаходимо в «Исследованиях...»: «Русские считают почти за диво, что в 1812 году, ровно 200 лет после вторжения поляков, французы не дошли до Троицкой Лавры, хотя они были очень близки от нее. Они верят, что ангел-хранитель России спас от них монастырь» [15].

«Нигде в цивилизованных странах нет такого количества безграмотных, как у нас в России, – вважав прогресивний російський реформатор С. Вітте. – Можно сказать, что русский народ, если бы он только не был народом христианским и православным, был бы совершенно зверем; единственно, что отличает его от зверя, это основы религии, переданы ему механически или внедрены в него посредством крови» [13, с. 514].

Негативне ставлення до освіти і прогресу, відсталість, яка часто переростала в обскурантизм, «мракобесие», про що дізнаємося з ремарок Августа фон Гакстаузена: «В России есть

местности, где грамотность считается за дьявольское искусство, которого следует избегать» [4, с. 146].

Причинами цього було і те, що селяни «не вдумувались глибоко в жизнь», не аналізували критично відносини, в яких брали участь, а тільки відчувала їх тягар, і у цьому, по суті, полягав недолік їх самосвідомості. Це обумовлювало в їхній поведінці превалювання емоційно-несвідомих доміант, «фарбованість» їхніх вчинків почуттями.

Дослідники духовного світу селянства відзначають його контраверсивність. Селянин не усвідомлював логічних суперечностей, труднощів у вирішенні силогізмів тому, що складові силогізму сприймалися ним як приватні положення, що не утворюють єдиної логічної системи.

В уявленнях селянства час не був ні незворотнім, ні лінійним, ні нескінченно парцельованим (як у сучасної людини), він був циклічним і конкретним, як у людини міфологічної. Минуле та сьогодення теж чітко не розділялися, минуле ніби щораз поверталось. Тому майбутнє видавалося схожим на дійсне. Час не набував форми абстрактної протяжності, але завжди був прив'язаним до практичного досвіду, до певних подій. Більше того, «часы оскорбляли Бога, и точное измерение некоторых процессов и явлений, зависящих от Божьей воли, например, урожая, осуждалось» [13, с. 521]. Красномовно, що подібне архаїчне розуміння часу було в Європі лише у середньовіччі та на світанку нового часу.

Ментальний інструмент селянського освоєння світу був налаштований лише на практичну реалізацію, «через отвори почуттів», що накладало свій глибокий відбиток на характер і зміст народних знань. Знання селян, за свідченням сучасників, були настільки ж різноманітні, наскільки широким було народне життя. «У народу існують і своя поезія, і своя філософія, і своє природознавство, і своя юриспруденція, і своя політична економія, і своя соціологія, і своя політика», – резюмує Ф. Ансело [1].

Це призводило до того, що деякі галузі знань селянами «сводились к нулю и даже больше того – к отрицательным величинам в форме разного рода нелепостей», тобто редуціонізувалися (підмінялися уявленнями).

Ми переконані, що такий стан речей був цілком природним, по-іншому бути не могло. Теоретичні висновки, абстрактні умовиводи, встановлення наукових фактів не могли стати надбанням неграмотного селянства: «Народ

всегда стоял у самого факта и непосредственно, на собственном своем хребте изучал лишь практическую его силу и значение» [13, с. 528].

Питомо селянську практичність відзначав і спостережливий німецький вояжер: «Русскій народъ имѣеть ко всему способности и талантъ. Быть-можетъ, изо всѣхъ народовъ онъ одаренъ наибольшимъ практическимъ смысломъ» [4, с. 34]. Проте це не нівелювало таких самодостатніх складових світовідчуття селянина, як повнота буття та глибока емоційність. Левову частку своїх знань селянин отримував шляхом особистого досвіду, частину – від інших людей, через оповіді бувалих, проповіді священика і лише дещо – із книг, які читали деякі грамотні. Обмеженість інформації, якою володів селянин, підвищена емоційність і максимальна простота детермінували його дещо по-дитячому наївне ставлення до життя й органічне переживання всіх його проявів.

Наповнення народних знань справляло значний вплив на поведінку селян, оскільки, якими б перші не були в якісному відношенні, вони формували особистість, живили розум і почуття трудівника з пелюшок і до глибокої старості. Візьмемо, наприклад, агротехнічне новаторство селян. У першій половині XIX ст. селяни не зробили абиякого істотного нововведення у сільському господарстві. Раціоналізація сільського господарства здійснювалася майже винятково поміщиками. Не секрет, що будь-яка творчість – агротехнічна, соціальна, політична, інтелектуальна чи інша вимагає рівнозначних якостей від особистості. Чи не тому кріпак так тяжів до традиції, до старовини? Слушним видається зауваження сучасників, які вважали, що: «крестьянин, подавленный невежеством, привык подобно рабочему волу идти по одной, издавна проторенной дорожке; всякое отступление от нее кажется ему страшным и рискованным» [13, с. 535].

Новатор відчуває себе суб'єктом своїх дій, а не об'єктом впливу потойбічних сил і тому не боїться порушити що-небудь зі встановленого попередниками, не потребує санкціонування «згори». Не таким був селянин, про що зізнається від Ф. Ансело: «Тутешні селяни завжди охоче роблять те, до чого вони здавна звикли. Все нове або, принаймні, переінакшене, навіть найкорисніше, для них завжди важке і неприємне. Самі вони не вигадують та і не хочуть придумувати для себе нове і краще під тим слушним приводом, щоб не здатися хитрунами, які своїми вигадками ніби хочуть змінити Божу волю» [1].

Ілюструючи читачеві селянський спосіб життя, автор точно вказав на саму суть традиційного ставлення до життя: страх змін, народжений із переконання, що будь-яка зміна означає втручання у заданості вищих сил, зрушення стовпів навколишнього світооблаштування, а тому не може привести ні до чого доброго. Глибока селянська віра у незмінність усього суцього знайшла своє вираження у прислів'ї: «Не нами установлено, не нами и переставится» [13, с. 536].

Опріч того, явище селянської інертності, відсутності ініціативи пояснювалося і колективізмом як залежністю від общини, патерналізмом, який суборднував усяку його соціальну взаємодію. «Простой народъ составлялъ прежде два класса въ Россіи: одинъ представлялъ мужиковъ, принадлежащихъ къ какой нибудь общинѣ, съ равнымъ распредѣленіемъ земли между членами ея, другой крѣпостную дворню, о помѣщеніи, одеждѣ и пропитаніи которой долженъ былъ заботиться помѣщикъ. Въ Россіи вовсе не было людей безъ родины, безъ клочка земли, или безъ господина, заботящегося о нихъ, – вообще людей vis-a-vis du rien», – підтверджує згадані риси своїм спостереженням А. фон Гакстгаузен [4, с. 37].

Більше того, щоденникові спостереження дають нам підстави вважати, що явище селянського індивідуалізму було не незанимим, а небажаним, навіть визнаним общиною за делінквентне нормовідхилення: «Не подалеку отъ одной деревни, увидѣли мы массу людей, занятую разрушеніемъ загородки. Мы услышали, что это дѣлалось по мірскому приговору. Одинъ членъ общины возымѣлъ дерзость огородить свой выгонъ и община пригласила его къ отвѣту», – резюмує прусський мандрівник [4, с. 167]. Скрупульозний висновок Гакстгаузена звільняє нас від можливості коментувати вищевикладену дескрипцію: «Вездѣ въ Россіи выступаетъ деспотическая власть общины, всякій склоняется передъ ней» [4, с. 167].

Не останню роль у селянській ментальності відігравали і монгольські «раболіпні» архетипи, підтримувані бюрократичним апаратом і влучно зауважені автором «Исследования внутреннихъ отношеній народной жизни...»: «Чиновники же портятъ народъ; они гасятъ въ немъ чувство справедливости; ихъ распоряженія всегда носятъ характеръ произвола маленкихъ деспотовъ, низкаго корыстолюбія, или гордаго превознесенія себя; иногда отеческой заботливости, или хотя бы строгой и несокрушимой отеческой воли. Поэтому и на-

родь повинуется теперъ, какъ рабъ, а не какъ дитя» [4, с. 75].

Дослідницьких шляхів, які ведуть у царину ментальності, є чимало. Пропоновані студії є не просто спробою зрозуміти Росію розумом (навіть усупереч Ф. Тютчеву), а й збагнути у часовому відтинку другої чверті XIX століття семантику таємничості російської ментальності, за критерієм стратифікаційного станового параметру. Тому найбільш слушною, на нашу думку, є тричленна парцеляція менталітетів російських станів на такі кластери їх носіїв, як дворянство, духовенство та селянство.

Емпірика, почерпнута з мандрівних записок європейців, дає підстави стверджувати, що ментальні іпостасі селянської та «панської» спільності мислили та відчували у відмінних вимірах. Перші – за законам міфологічної свідомості, другі – гранично між раціональністю й утилітаризмом, що, однак не стало на заваді подібним світоглядним «розписам» укластися в єдину модель російської ментальної матрешки.

Враховуючи дескрипції, зауважені у тревелогах європейських мандрівників Ф. Ансело, А. де Кюстіна та А. фон Гакстгаузена щодо ментальності російського дворянства як соціокультурного феномену, ми виділили такі його доміанти, як: європокультурну орієнтацію з натяком на ресентиментність (себто сублімування безсилої заздрості в особливу систему моралі), візантійську семантику підданства (деперсоніфікація служби, відданість батьківщині та блиску імперії, домінування ідеї величі держави), утилітаризму та кар'єризму, честолюбство та бюрократизм, відірваність від народного світогляду.

Підсумовуючи зауважені європейськими оглядачами питомі субстрати ментальності православного духовенства, можемо виділити серед них такі: візантійський консерватизм, брак духовного авторитету як наслідок позірної духовності, формалізм (буква превалює над духом), надмірну політесність, афективність побожності та дійсного аскетизму, верхоглядство та зарозумілість. Щодо особливостей власне селянської вдачі, то найхарактернішими штрихами її ментального абрису є міфологічний тип свідомості та симпрактичність мислення, обскурантизм, редуціоналізм, практичність, глибока емоційність, подитячому наївне ставлення до життя, контраверсивність світоглядних установок, традиціоналізм та інвективність, інертність і відсутність особистої ініціативи, колективізм і пате-

налізм на ґрунті монгольських «раболіпних» архетипів.

Представлені ментальні студії відобразили далеко не повний перелік рис російської ментальності, але це той рафінад, який дозволяє розуміти метафізику темпоральності минулого та сьогоденного російського народу, коли новітня російська імперія пригнічує саму російську душу-матрешку, руйнує всю її загадковість і створює таку її розгадку-пандрешку, яка жахає весь світ, але, перш за все, – сусідні з Росією народи й мислячих людей в самій Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ансело Ф. Шесть месяцев в России: Письма к Ксавье Сентину, сочиненные в 1826 году, в пору коронавания его императорского величества / Ф. Ансело. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 288 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Anselot/Anselot.htm>
2. Беленькова Н. (упоряд.) Російські прислів'я та приказки (3 українськими відповідниками) / Н. Беленькова. – К.: Дніпро, 1975. – 168 с.
3. Вирган І. Російсько-український словник сталих виразів / І. Вирган. – Харків: Прапор, 2000. – 864 с.
4. Гакстгаузен фон А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / А. фон Гакстгаузен. – М., 1869. – 491 с.
5. Гедьо А. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку ХХ ст. / А. Гедьо, А. Кухлев // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 99-101.
6. Гуревич А. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Гуревич. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2014. – 432 с. – (Серия «Российские Пропилеи»).
7. Додонов Р. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. Додонов. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 264 с.
8. Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / Переклад з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – 720 с.
9. Кюстін Астольф де. Правда про Росію: пер. з фр. / Астольф де Кюстін; опрац. О. Мерчанський; передм. Д. Донцова; післям. М. Слабошпицького. – К.: Ярослав Вал, 2009. – 244 с.
10. Мионов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б.Н. Мионов. – Т. 1. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – 548 с.
11. Мионов Б. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. / Б.Н. Мионов. – Т. 1. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. – 896 с.
12. Мионов Б. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. / Б.Н. Мионов. – Т. 2. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. – 912 с.
13. Мионов Б. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. / Б.Н. Мионов. – Т. 3. – СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2015. – 992 с.
14. Орлова Т. Руїна починається в головах: ментальні причини російської бідності / Т. Орлова // Дзеркало тижня. – 2016. – № 18. – С. 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIUM/ruyna-pochinayetsya-v-golovah-mentalni-prichini-rosiyskoyi-bidnosti-_html
15. Рашковский А. Россия глазами барона Гакстгаузена / А. Рашковский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://xn--7sbbaqqceadr9dfp.xn--p1ai/articles/164746-rossiya-glazami-barona-gakstgauzena>
16. Слабошпицький М. Наближення до суті: літературні доли / М. Слабошпицький. – К.: Ярослав Вал, 2015. – 620 с.
17. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Роман Шпорлюк. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш, Х. Чушак. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – 552 с.

Кривошея Ігор, Квасневська Олександра Російська ментальна «матрьошка» у дзеркалі європейських тревелогів миколаївської доби

Пропонована стаття є спробою апробації валідності джерельного корпусу європейських еґо-документів (Ф. Ансело «Шість місяців в Росії», А. де Кюстіна «Росія у 1839 році», А. фон Гакстгаузена «Исследования внутренних отношений народной жизни...») на предмет реценції іноземними мандрівниками народної вдачі російського етносу та його станових репрезентів. Здійснена інтерпретація тревелогів у фарватері світоглядних домінант власне російських підданців та їх стратифікаційних модифікацій. Підсумком студії стало витворення моделі російської ментальної матрьошки як персоніфікації специфіки корпоративного станового світобачення росіян.

Ключові слова: ментальність, стани, стратифікація, мемуари, мандрівник, матрьошка, російські піддані, тревелог, світобачення

Кривошея Игорь, Квасневская Александра Российская ментальная «матрешка» в зеркале европейских путевых очерков николаевской эпохи

Предлагаемая статья является попыткой апробации валидности исходного корпуса европейских эґо-документов (Ф. Ансело «Шесть месяцев в России», А. де Кюстина «Россия в 1839 году», А. фон Гакстгаузена «Исследования внутренних отношений народной жизни...») на предмет реценции иностранными путешественниками народного характера русского этноса и его сословных репрезентив. Осуществлена интерпретация путевых очерков в фарватере мировоззренческих доминант собственно российских подданных и их стратификационных модификаций. Итогом исследования стало создание модели российской ментальной матрешки как персонификации специфичности корпоративного сословного мировоззрения россиян.

Ключевые слова: ментальность, сословия, стратификация, мемуары, путешественник, матрешка, российские подданные, путевой очерк, мировоззрения

Kryvosheia Igor, Kwasniewska Olexandra Russian mental «Matrioshka» in the European travelogues mirror of the Mykolayiv age

The presented article is an attempt of the validity approbation of the housing source of European ego-documents (F. Anselot «Six months in Russia», A. de Custine «Russia in 1839», A. von Haxthausen «Studies of the internal relations in the ethnos life...») in terms of foreign travelers' reception of national character of Russian ethnos and its class representatives.

In the research, the interpretation of travelogues has been conducted in the wake of Russian servants' worldview dominants and their stratification modifications and it is noted that each of voyagers with his special manner and focusing has shown the seen and depicted mental picture of Russian society.

It is confirmed that the stratification approach with division of threefold Russian mentality classes to the following groups of carriers as nobility, clergy and peasantry have found comparatively relevant display in the Franco-German memoir records informatively reflecting the spiritual atmosphere of the time.

The information gleaned from European travelogues give grounds to assert that mentally different peasants' and gentleman' communities thought and felt in different planes. The first ones thought and felt according to the laws of mythological consciousness, second ones were extremely between consciousness and rational utilitarianism. But this did not prevent the above-philosophical «descriptions» to meet the unique anthropomorphic personification as churning matrioshka doll.

The result of the studies was the creation of Russian Matrioshka mental model as the specifics of the personification of Russians corporate class' worldview.

Keywords: mentality, classes, stratification, memoirs, traveler, matrioshka, Russian servants, travelogue, worldview

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 30.01.2017 р.